

”הייתי המיוחדת שלו”: אבות בסיפורי הילדות של נשים דרוזיות

1. הקדמה

”אבא שלי התחתן מבוגר, והיה בן שלושים וארבע כשנולדתי, זה אצלנו מבוגר, הוא חיכה לי, ממש, בשעה, בדקה, בשנייה, שאוולד לו. כשנולדתי, הוא לקח חופשה של ארבעים יום מהעבודה. הוא אהב אותי מאוד, פינק אותי, נתן לי הכול”. (אחלאס)

במילים אלה, המשקפות מערכת יחסים של קשר וקרבה בין האב לבתו, בחרה אחלאס, בת העדה הדרוזית, לפתוח את תיאור ילדותה. התחושת שהבת מיוחדת, השמחה בלידתה ותיאור האב ה”מפנק” והאוהב שונים מתיאורי האכזבה שמתלווים ללידת הבת בספרות הערבית (Mar’i & Mar’i, 1985; Memissi, 1992).

מאמר זה מבקש לתאר את הקשרים המיוחדים בין האבות לבנותיהן, כפי שעלו מתוך תיאורי הילדות בראיונות עם הנשים הדרוזיות הראשונות שפנו להשכלה גבוהה.¹ תיאורי ילדותן של נשים אלה יוצגו מנקודת מבטן וכפי שעלו מתוך סיפור חייהן. סיפורי הילדות שתוארו בפי הנשים הדרוזיות

* ד”ר נעמי לוי-וינר היא מרצה בכירה במכללה לחינוך ע”ש דוד ילין, חקרה נשים דרוזיות וסיימה עבודת דוקטורט בנושא באוניברסיטה העברית.

1 ראיונות של נשים דרוזיות ראשונות בעדה שפנו להשכלה גבוהה נעשו על ידי לשם עבודת דוקטורט באוניברסיטה העברית בהנחייתו של פרופסור זאב קליין. בעבודת המחקר רואיינו 34 נשים, והמחקר הנרטיבי בחן את המניעים לפנייה להשכלה ואת ההשלכות של השכלה גבוהה על זהותן של הנשים ועל חייהן לאחר השיבה לחברה המסורתית. תיאורי ילדות אלה, שלא היוו חלק מרכזי בעבודת המחקר, נלקחו מתוך הראיונות.

הנחשוניות התאפיינו במיקומו הדומיננטי של האב ובהעדר מיקומה של האם ובאלם קולה.

אולם לפני הפנייה לתיאורי הילדות, ברצוני להקדים ולתאר בקצרה את מאפייני המרואיינות שהיוו את אוכלוסיית המחקר ואת הרקע החברתי תרבותי של הנשים בעדה הדרוזית.

הנשים הדרוזיות שרואיינו ייחודיות בעדה בהיותן פורצות דרך. הן היו בין הנערות הראשונות בעדה שפנו, בשלהי המאה העשרים, ללימודי השכלה גבוהה. הראיונות נערכו בשנים 1996-1998, כשהנשים היו בשנות העשרים ובשנות השלושים המוקדמות לחייהן. הן החלו את לימודיהן במוסדות להשכלה גבוהה בשנות השמונים.²

מעמדה הנחות של האישה בעדה הדרוזית ומיקומה בשולי החברה ובתחתית ההיררכיה החברתית לא אפשרו עד אז לימודים גבוהים לנשים. החברה הדרוזית היא חברה פטריארכלית-מסורתית, ורצון האב הוא השולט במשפחה; האב מחזיק בסמכות היחידה על רכוש המשפחה ואחראי לחלוקת המשאבים. מערכת היחסים בנויה על ציות ועל דיכוי (Sharabi, 1987); הנשים מצייתות לגברים (אל חאג', 1988; Barkat, 1985). בחברה קיימת הפרדה נוקשה בין גברים ונשים, ולנשים אסור לשהות במחיצת גברים. האישה תלויה כלכלית באביה או בבעלה, נאסר עליה לגור בלי גבר (אח, בעל או אב) האחראי עליה (חסן, 1999; Nashef, 1992). יציאה של בת או אישה מחוץ לבית בלא אישור נחשבת לפריצות ומאיימת על כבוד המשפחה. נאסר על נשים דרוזיות לנהוג ברכב או לצאת מהכפר בלי ליווי של קרוב משפחה,³ והתנהגות הנראית לא מוסרית יכולה לגרור איום ממשי על חייה של האישה (חסן, 1999).⁴

2 שתי הנשים הראשונות בעדה שפנו ללימודי השכלה גבוהה באוניברסיטאות החלו ללמוד בשנות השבעים.

3 יש נשים דרוזיות שניתן להן היום לצאת מהבית ומהכפר ללא ליווי בן משפחה, ויש נשים רבות שנוהגות בעיקר בכפרי הכרמל, אם כי עד היום בכפרים מסוימים (למשל גוליס או כסרע) נאסר על נשים לנהוג.

4 לדברי המרואיינות, מפגש או שיחה עם גבר נחשבים כאיום על כבוד המשפחה, ועשויים לגרום לרצח. בנושא זה ראה גם חסן (1999) המצביעה במאמרה על מקרי רצח המתרחשים ללא קשר להתנהגות מינית.

המרוואיינות פנו אפוא ללימודים באוניברסיטאות בישראל למרות איסורים מסורתיים ותרבותיים שהיו כרוכים ביציאה ללימודים. הרצון ללמוד נכרך בפריצת נורמות מגדריות מחמירות ונוקשות. קריאת התיגר של נשים על אורח החיים שיועד להן ועל הנורמות המגדריות המסורתיות גרמה להחלטה של אנשי הדת להטיל חרם חברתי וחרם דתי על המשפחות ולנדות אותן מהדת ומהחברה, אף על פי שעונש החרם מיועד לרוצחים ולנואפים בלבד. לפיכך, אוכלוסיית הנשים שרואיינו אינה מייצגת את כלל הנשים בעדה הדרוזית, וסביר להניח שאי אפשר להאיר ולהשליך מתיאורי הילדות שעלו במחקר זה - שבחן נשים דרוזיות פורצות דרך - אל מאפיינים בילדותן של נשים אחרות בעדה הדרוזיות.

2. דמות האב כשזור בסיפורי הילדות של הבנות

2.1 האב בתפקיד מסורתי

הגעתי לביתה של ניהאיה בשעות הערב המאוחרות. הילדים חיכו לי בהתרגשות רבה ושמחו במתנות הסמליות שהבאתי להם. לאחר ארוחת הערב פינה בעלה של ניהאיה את הכלים והשכיב את הילדים, ואנו התיישבנו להתחלת הריאיון. הריאיון נמשך אל תוך השעות הקטנות של הלילה. היא דיברה בהתרגשות רבה ובחוס רב שחפז אותי, והרגשתי כצופה בסרט דרמטי כשהאזנתי לסיפורה אודות אביה (שיופיע בהמשך), מחכה בסקרנות לשמוע את סופו. ביקשתי מניהאיה לספר את סיפור החיים שלה, לספר על אירועים, חוויות וזיכרונות מהילדות ומהבגרות, והיא החלה:

”טוב, אני גדלתי במשפחה שאבא שלי היה בין הראשונים שהתגייס לצבא, (...) אבא שלי רצה לחנך אותנו, לתת לנו, שוויון בזכויות, הזדמנות שווה לכולנו, והוא לא הבדיל, הוא לא רצה, אולי בגלל שאני הבת היחידה, והיציאה מהכפר והשירות בצבא והמעורבות עם החברה המערבית השפיעה על המחשבות שלו. הוא חשב שהוא יגדל אותי כמו שהוא מגדל את האחים שלי, בלי הבדל, בלי שום הבדל. ו... ובגלל שהייתי יחידה (בת יחידה בין בנים - נ"ו) הייתי קצת מפונקת יותר וקיבלתי כמעט את הכול. אה... הייתה לי ילדות קשה בלי אבא...⁵ אבא שלי השתתף כמעט בכל המלחמות,

5 שלוש נקודות בסוגריים (...) משמעותן דילוג על קטע מהטקסט. שלוש נקודות שאינן בסוגריים משמעותן השתהות של המרוואיינת בזמן הדיבור.

מלחמת 56', 67'; יום כיפור ומלחמת לבנון. הוא התגייס לפני חוק גיוס חובה לדרוזים, ב-56'. הרבה זמן לא הגיע הביתה, חודשים שלמים, אני זוכרת כשהייתי בת 4 או 5 הייתי אז, בששת הימים, אני זוכרת את ימי המלחמה, הייתי אז פחות מגיל חמש". (ניהאיה)

שלא כפי שציפיתי, התחילה ניהאיה את סיפור חייה בתיאור של אביה ושל הקשר שלו עמה ועם המשפחה. היא פותחת בייחודיותו של האב: הוא היה בין הראשונים שהתגייס, וחינך את בתו באופן שוויוני. בהמשך היא מתארת, על רקע חייו של אביה, את הכפר ה"סגור", את מצבה הכלכלי הקשה של המשפחה, ואת העובדה שלא היה חשמל בכפר עד סוף שנות השישים. דמותו של האב שזורה בהיסטוריה של המדינה, וניהאיה מתארת את חייו טרם לידתה.⁶ סיפור זה שזור בגבורה, בחרדה ובאהבה, ואביה מתואר על פי תפקידים גבריים מסורתיים: אמיץ, לוחם ובעל סמכות. ניהאיה הייתה בת חמש כשפרצה מלחמת יום כיפור, היא תיארה את אמה אוספת את בגדי המשפחה ומניחה אותם ליד דלת הכניסה. היא מספרת על ההאפלה, על הרדיו הגדול שעמד בפינת החדר, וחוזרת לספר על אביה שלחם בסיני, ויחידתו עברה ללבנון. בדרך ביקש אביה אישור ממפקדו לעצור בבית, בכפר שליד גבול הלבנון:

"אז אני זוכרת שבאמצע הלילה, ישנו, ולא ישנו בחדרים אלא באמצע הבית כדי שאם יהיו פגזים אז החדרים מסביב יגנו עלינו, כי לא היה מקלט. אז ישנו באמצע, כולנו בשורה. ואני זוכרת שאימא שלי קמה, הסתכלה: אור, אור, אור חזק היה על הבית שלנו, ממש אור! אז כולנו התעוררנו, כי היא פחדה, התחילה לפחוד, כי חשבה שבאו להודיע לנו שאבא שלי נהרג... והיא אמרה, זהו, זאת השעה, והתחילה לבכות ולצעוק, וכולנו קמנו, וכזה הסתכלנו, ואני זוכרת טוב טוב את הקטע הזה שאבא שלי נכנס מה... הדלת, וכולו, א-ב-ק, אבק, ממש אבק, על הראש שלו, על הפנים, אני זוכרת את

6 מרואיינות התייחסו לעיתים לתקופת לידתם ולתקופה שלפני לידתם. יתכן והדברים נובעים משוני תרבותי - האדם (ולידתו) אינם במרכז, אלא הקולקטיב והסביבה הם החשובים בסיפור החיים, ואולי האמונה בגלגול נשמות משפיעה על קלות המעבר לתקופות אלה.

הנעליים האדומות (בחיוך) ש... שהיה לובש אותם וממש **מלא** אבק, והוא חיבק אותנו ונישק אותנו והסביר לנו שהוא עבר מפה, ואמר לאימא: "תפסיקי, לא לפחוד, תלכי, תביאי לנו לאפות, תעשה לאפות, מהר מהר, אין זמן" (צחוק) אז היא נכנסה למטבח והחלה לארוז לו אוכל, ולאפות, ו... וזה. והוא, כזה, עם אח שלי הבכור תפס שיחה, שהוא כזה במלחמה, ובמלחמה נהרגים, ומתים, והמון חברה הלכו בדרך, והמלחמה מאוד קשה, מאוד קשה, והוא צריך לשמור עלינו, אח שלי הבכור היה בן 14. וזהו. ויצא, הלך. למחרת, אח שלי לא ישן כל הלילה, הוא היה ממש נרגש מכל השיחה עם אבא ו... חשב שהוא צריך לראות אותו עוד פעם, עוד פעם. הוא רצה לראות את אבא שלי עוד פעם (...). והבסיס הצבאי היה ממש רחוק מאתנו מהבית, כחצי שעה ברגל. (...) בהתחלה המפקדים לא הסכימו, הוא התחנן למפקדים שם, שממש נגע ללב שלהם, והם לקחו אותו למערכה, לתוך, לגבול עצמו, לקחו אותו אחד הנהגים, וראה את אבא שלי עוד פעם, וחזר הביתה, ו... הסתיימה המלחמה, ואבא שלי חזר בשלום, וזהו. הוא היה מאוד טוב אתנו, הקריירה הצבאית שלו ממש השפיעה עלינו, על האחידות בתוך המשפחה, על האהבה, על הדאגה של האחים הבכורים לנו האחים הקטנים, ותמיד אמר לאח שלי הבכור: "אני רוצה לראות אותך מלומד, אתה הבכור וככה אתה מעביר את זה לשאר האחים". וברוך השם הייתה גם מלחמת 73' והוא יצא מזה, ובמלחמת לבנון הוא היה לפני סוף השירות שלו. הוא פינק אותנו, הוא רצה לתת לנו את הכול, לא חסך מאתנו כלום, כל מה שרצינו, כל מה שביקשנו, היו הרבה שיחות, משפחה ממש בכל אה... מובן המילה. משפחה מאוחדת". (ניהאיה)

בהערצתה של ניהאיה-הילדה כלפי אביה אפשר להבחין גם כיום. החזרה של האב עדיין מסופרת בהתרגשות רבה, כשבתיאור כניסתו מתוך האפלה והעלטה הכבדה והוא עטוף באור: "אור, אור, אור חזק היה על הבית שלנו". האב המופיע באורח פלאי כמעט, ומגובה מבטה של ילדה קטנה היא רואה את הנעליים האדומות. ההבדל בין ניהאיה, אחיה ואמה היושבים בבית בתוך הכפר ה"סגור" לבין אביה השב לרגע מה"חוץ", מהמלחמה, ניכר בסיפור ראשון זה. האם מופיעה רק בהקשרו של האב,

ודמותה סטראוטיפית: מפחדת, בוכה וצועקת, והאב מרגיע אותה. ניהאיה מחקה את העברית שבפיו על טעויות הדקדוק שבה, כשהוא דוחק בה "יתעשה לאפות". ואף שהכנת ה"לאפות" (פיתות דרוזיות דקות) היא חלק מתפקידיה הסטראוטיפיים וה"טבעיים" של האישה, האב אומר לה מה לעשות. אפילו את אפיית הלאפות בסיפור זה, אין היא יוזמת על דעת עצמה, ואל מקומה ה"טבעי" במצב זה, המטבח, היא מגיעה בעזרת הוראת האב.

בתיאור החום והדאגה ההדדית ששררו במשפחה אין האם מוזכרת, והם מיוחסים לאב ולקרירה הצבאית. הגברים, האב ואחיה, הם גיבורי הסיפור, הם אמיצים, סכנת חיים מרחפת עליהם, הם יוזמים ומוערכים בעיני ניהאיה. היציאה של הגברים למלחמה יוצרת הילה סביבם וגורמת לדאגה לחייהם. דאגה זו מועצמת גם בשל האיסור על נשים לצאת מהכפר, איסור שהופך את הלא ידוע לנעלם גדול עוד יותר.

למרות חוסר קולה של האם בסיפור, אפשר היה להניח שבשנים הרבות שהאב היה בצבא קבע התמודדה האם בעצמה עם גידול הילדים, חינכה אותם, דאגה לצורכיהם וככללה את הקניות ואת התקציב המשפחתי (ההנחות האלה אומתו בסוף הריאיון, לאחר שהצגתי שאלות מפורשות בנושא). עם זאת, בתיאור של ילדותה בוחרת ניהאיה להציג את אמה כחלשה, חסרת אונים ואולי קצת היסטורית. אפשר להסביר את תיאורי ההורים מתוך זיקה למבנה המשפחה הפטריארכלית: האם היא שמכינה אוכל ומטפלת בילדים, ואילו האב הוא המחליט בנוגע לתקציב ואחראי לחלוקת המשאבים במשפחה. האם רק ממלאת את דברו של האב (Haj-yahia, 1998; Nashef, 1992). בלי אישורו של האב הייתה האם מתקשה לדאוג לילדיה.

2.2 האב מאפשר פרקטיקות שאינן מסורתיות

אף על פי שהאב מתואר על פי אפיונים מגדריים מסורתיים, הוא אפשר לניהאיה לשנות מתפקידיה המסורתיים. הוא דאג שבתו תלמד בתיכון אזורי (שיועד לאוכלוסייה הערבית באזור) מחוץ לכפר, למרות איסור יציאתן של בנות מהכפר. בעוד שעד היום נאסר על בנות דרוזיות להשתתף בטיולים השנתיים שנערכים בבית הספר, בגלל האיסור החל על נשים ללון מחוץ לביתן, אביה של ניהאיה מעודד אותה לצאת לטיול שנתני:

"כשלמדתי בתיכון, הכיתה שלי בכיתה י' יצאה למסע. אז אני מראש חשבתי שלא אצא ולא נרשמתי, אני מגיעה הביתה, וסיפרתי לאבא שלי ששבוע הבא לא יהיו לי לימודים: "למה?" "למה? למה שלא תצאי?" אף בת למסע. "ואת?", אני לא יוצאת. "למה? למה לא תצאי?", אף בת דרוזית לא יצאה לטיולים. אבא שלי נסע לבית הספר, נפגש עם מחנך הכיתה שלי ואמר לו: "תשמע, יש לי בת אצלך בכיתה, מאז שהיא נולדה, אני אמרתי, אני אתן לה הזדמנות שווה, כמו לאחים שלה, אני אתן לה הזדמנות שווה בדיוק, אני לא אחסוך ממנה כלום. אחים שלה יצאו למסעות וטיולים והיא תצא, היא תצא! אני חושב שהיא תשמור עליכם, אני לא אגיד לך לשמור עליה (צחוק), אבל היא יוצאת!", אני הייתי הבת הדרוזית הראשונה שלמדה בתיכון הזה שיצאה למסע של ארבע ימים, יצאנו למעגן מיכאל, ישנו בבית ספר שדה, והלכנו ברגל". (ניהאיה)

הנחישות של אביה של ניהאיה לחנכה באופן שוויוני מתורגמת הלכה למעשה, כשהוא מאפשר לבתו לחוות חוויות שוויוניות, ועובר בכך על אחד האיסורים הקשים לשמירה על כבודה של האישה.

רימא מספרת אודות אביה - שכבר בילדותה חינך אותה לשינוי הנורמות המגדריות הנהוגות בעדה: שתלך לבדה, שלא תפחד, שתצא מחוץ לכפר ותלמד להתמצא:

"אני יש לי אופי כזה אני אוהבת ללכת (...) גם התרגלתי אצל ההורים הייתי נוסעת הרבה, מה זה נוסעת? הייתי נוסעת מסביב לכפרים לחברות, ההורים הרשו, פשוט הרשו לי, במיוחד אבא, והייתי הולכת גם אתו, מחוץ לכפר. והיה אומר לי "תלכי להביא משהו מבית המרקחת", והוא היה ככה, אומר לי ככה: "תלכיי", והייתי הולכת לבד, והוא היה מחכה שאמצא ואחזור. פעם היינו בעכו, והגעתי עד לחוף הים, ולא הצלחתי למצוא את בית המרקחת. הוא היה ממש לידי, ורצה שאני אלמד. הוא היה לוקח אותי לעיר ואומר לי: תלמדי, תלמדי למצוא לבד, שיהיה לי אישיות, כזה, כי הוא יודע מה זה בכפר: שלא נותנים, חונקים וחונקים וחונקים, ופתאום מוציאים את זה החוצה, אבל לרעה, לא לטובה. הוא לימד אותי לא לפחד. העיקר לא לפחד!"

ש: הוא לימד אותך להסתדר?

ת: "העיקר לא לפחד, העיקר לא לפחד. אני הייתי התלמידה הראשונה כאן בתיכון". (רימא)

הסיפור לכאורה פשוט: אב הלוקח את בתו לטיול מחוץ לכפר. אולם אביה קרא תיגר על אחד האיסורים הקשים בעדה, האיסור לאישה להימצא לבדה מחוץ לביתה,⁷ ועל אחת כמה וכמה מחוץ לכפר. רימא מספרת כיצד אביה משנה את התפקידים המגדריים המיועדים לבתו במודע, בניגוד לכללי ההתנהגות המקובלים ולנורמות של כבוד ובושה. כוונתו, לפי רימא, הייתה גם לשנות את הרגשות שנוטעים בנשים ובילדות מקטנות, את רגשות הפחד וחוסר האונים שנלווים לחינוך הבנות - והוא לוקח אותה לפעילויות ולמקומות שמתרים לגברים בלבד.

אבותיהן של ניהאיה ושל רימא מעודדים את בנותיהן לחוויות שאינן מיועדות לנשים, מוציאים אותן ממאגר האיסורים העדתיים ומפתחים את ביטחונן העצמי, את יכולתן ואת עצמאותן. הם מבצעים פעילות מכוונת של העצמה המשפיעה על עיצוב אופייה וגיבוש אישיותה של הבת.

גם אביה של עמל מעביר לה תחושת הצלחה, גאווה ויכולת, כאשר הוא מלמד אותה אנגלית כבר בגיל שלוש ומבקש ממנה לדבר לפני קרובי משפחה:

"כבר כשהייתי קטנה התייחסו אליי כאל בוגרת ולא כאל ילדה קטנה. הם גם לימדו אותי אותיות באנגלית ובעברית, כל מיני מילים באנגלית, ותמיד אבא שלי היה קורא לי לומר לפני סבא וסבתא שלי והיה אומר, 'בואי תגידי לסבא וסבתא מה את יודעת באנגלית'". (עמל)

אבתיסאן, הבת הראשונה מהכפר שנרשמה ללמוד בחטיבת הביניים שהייתה ממוקמת ליד בית הספר התיכון המקיף מחוץ לכפר, מתארת את

---

7 האיסור לצאת מהבית משתנה בין משפחות. יש נשים שיש להן אפשרות לצאת מביתן ככל שירצו, ויש כאלה הזקוקות כל פעם מחדש לאישורו של האב או הבעל, אישור שלא תמיד ניתן.

תמיכת אביה ועידודו, כאשר התנהגותה חרגה מהנורמות המקובלות לנערות. אביה הנחשב למלומד של הכפר רשם אותה לחטיבת הביניים למרות התנגדותם של קרובי משפחה והתנגדות אנשי הדת בכפר שהכריזו חרם על המשפחה, חרם שהוטל גם על משפחה נוספת בכפר - שבניה סחרו בסמים קשים (לאחר כשנה, כאשר עוד שתי משפחות בכפר שלחו את בנותיהן ללמוד - הופסק החרם על משפחתה). אביה, שפעל בניגוד לנורמות המגדריות המקובלות בעדה בכך שהמשיך את לימודי בתו לאחר בית הספר היסודי, תמך בבתו כאשר נקלעה למצבים שבהם התנהגותה חרגה מנורמות אלה: בתחילת השנה הראשונה ללימודיה בחטיבת הביניים עלתה אבתיסאן על אוטובוס שהיה מיועד להסיע תלמידים בנים בלבד, מכיוון שלא רצתה לחכות לאוטובוס המיועד לבנות, שהגיע מאוחר יותר. המורה ביקש ממנה לרדת, אבל היא, שהייתה "המפונקת של אבא, כל דבר שרציתי קיבלתי", העזה לסרב והמורה סטר לה. היא ירדה מהאוטובוס בוכה, והתקשרה לאביה שיאסוף אותה מבית הספר. לאחר המקרה סירבה לחזור לבית הספר ההוא, ואביה, שרצה שבתו תמשיך בלימודיה, רשם אותה לחטיבת ביניים אזורית אחרת.

בסיפורה של אבתיסאן ניכר תפקידו ומעמדו של האב במשפחה; רק הוא (או גבר אחר במשפחה) יכול לאסוף אותה מבית הספר שמחוץ לכפר, ורק האב יכול לרשום אותה לתיכון אחר. הנשים אינן יכולות לשהות לבדן מחוץ לכפר, אינן אמורות לדבר עם גברים, גם לא עם המורים או מנהל בית הספר של ילדיהן. לכן רק אביה יכול ליזום ולגבות את התנערותה של בתו מהנורמות הנשיות בעדה. קבלה ותמיכה זו של האב משפיעות על יכולתה של בתו להמשיך ולהיאבק בנורמות הנכפות עליה מעצם היותה אישה. בהמשך הייתה אבתיסאן האישה הראשונה בעדה שביקשה וקיבלה גט מבעלה (ובן דודה), לאחר שאסר עליה את היציאה מהבית ואת לימודיה. אביה המשיך ותמך בה.

האבות מעודדים את בנותיהן לשבור את הפרקטיקות המגדריות ולהתנהג כשוות לבנים. אביה של רימא מוציא אותה אל מחוץ לכפר ומלמד אותה שלא לפחד. אביה של ניהאיה שולח אותה לטיול שנת; אביה של עמל מלמד אותה אנגלית כבר בגיל שלוש; אביה של אבתיסאן תומך בבתו כשהיא עומדת על זכותה ללמוד, להתקדם ולזכות ביחס שוויוני. האבות

מתעלמים מהאיסורים ומעודדים את בנותיהן להתנהגות אחרת ולחיים שונים. הם אינם מסכימים שההתנהגות המקובלת מחייבת, אלא סבורים שהיא נתונה לבחירה.

תיאורים אלה של תמיכת האב ועידודו בביצוע פרקטיקות המותרות לגברים דרוזים בלבד תואמים לממצאיהם של הנינג וגירדים (Henning & Jardim, 1977, pp. 101-105), שחקרו נשים שהגיעו לתפקידי ניהול בכירים. הנשים מתארות את האב מתגאה בהן ומשתף אותן בפעילויות המיועדות לגברים. בדומה לממצאי מחקר זה, האבות פתחו ואישרו עולם חדש, עולם שאפשר לבנותיהם - למרות היותן נשים - להשתנות, ללמוד ולחיות באופן שונה מאמהותיהן ומהמצופה מהן על פי הנורמות החברתיות.

2.3 האב כתומך ומאשר: "הייתי המיוחדת שלו"

האב תואר בראיונות כבעל כוח לצאת כנגד הנורמות המגדריות המיועדות לבנותיו למרות האיסורים המסורתיים. פן שונה של האב שעולה בראיונות יתואר בסעיף זה: האב הדואג לבנותיו, מפנק אותן ותומך בהן רגשית. כאותר ונסרין מתארות את אביהן ה"מפנק" והאוהב:

ש: ואת זוכרת חוויות מהילדות? אירוע, זיכרון ראשון...
ת: "אני יודעת שאבא שלי מאוד אהב אותי, מאוד פינק אותי... גם אימא, אבל אבא ככה במיוחד הייתי המיוחדת שלו. ו... בכלל אה... (...)
אני לא יודעת, אני זוכרת הרבה שמחה, זאת אומרת כל הזמן היה כזה כיף בבית ובכלל אה... אני יודעת שכשאחי נולד, קינאתי נורא, כי הייתי כבר בת חמש, ידעתי מה הולך. אז אה... אני זוכרת שהוא קנה לי בובה בגודל של ילד, שאז זה היה משהו מוזר בנוף, לא היו בובות כאלה גדולות ומיוחדות, וקנו לי בובה ועגלה. ואני זוכרת שהייתי, ככה, כל אלה שהיו צריכים לשחק אתי, כאילו היו צריכים לבקש רשות לבוא לשחק אצלי, כי היו לי דברים מיוחדים".
(כאותר)

"אבא שלי עבד הרבה באילת, חודש חודשיים עד שתזר, (...) וכשאבא הגיע מאילת הוא הגיע עם הרבה פינוקים והרבה מתנות, ודאג לקחת אותנו. היה מחזיק את אחותי כשהייתה בוכה, והשכנה הייתה

צוחקת עליו (...). ביקרנו הרבה בגן האם בחיפה, והוא ישב שעות על הספסל כששיחקנו בנדנדה, והייתה לו כזו סבלנות, שנסיפיק לעלות על כל המשחקים, גם לקרקס אני זוכרת. הרבה דברים לא היו לשכנות או לבנות הכיתה שלי, היו לי דברים אחרים מבנות גילי. ההורים (האחרים) אז, הרבה עסקו בחקלאות ולא היה להם זמן להתפנות לילדים, לשבת, לשוחח, ללכת לטייל עם הילדים". (נסרין)

יסמין מתארת גם היא את אביה, כאדם אוהב, מפנק ומבין:

"למשל, מאבא אני זוכרת בתקופת ההתבגרות, אני למשל אף פעם לא ישנתי עד שהוא חזר הביתה, הרבה פינקו אותי בבית, אף פעם לא התכסיתי כשהלכתי לישון, תמיד חיכיתי שמישהו יבוא ויכסה אותי, אני זוכרת בתקופת הבגרות שנתנו לי חדר נפרד, ואני, התמונה שיש לי היא של אבא שנכנס כל כמה שעות, כל כמה זמן עם מגש של דברים שהוא מכין, ורק תשבי ותלמדי, ופשוט אם הוא היה מביא תפוח אז הוא היה מקלף את זה וחותך, ומכין, רק לבלוע, ואם הוא היה מביא תמרים הוא היה מוציא את הגרעין ושם בפנים אגוזים ומשהו, ורק תאכלי, ואני רק זוכרת את עצמי ככה יושבת ולומדת וכולם דואגים לתת. הרבה מהשיחות המאוד חמות בתקופת ההתבגרות היו לי עם אבא, במיוחד סביב אותו בחור שהתאהבתי אתו, הרבה שיחות היו לי עם אבא, שיחות עם הזדהות, תמיכה, הבנה (...). אבא עבד בתור נהג ולא יכולתי לישון בלי לדעת שהוא חזר והכול בסדר". (יסמין)

אביה של אחלאס (שציטוט מדבריה הובא בפתיחה למאמר זה) שמח להולדתה, כמו להולדת בן. אבותיהן של כאותר ונסרין דואגים לטפל בהן ולפנקן, אביה של יסמין, גם הוא, אינו נוהג על פי התפקידים המגדריים, ומכין עבורה אוכל. הדאגה היומיומית לשעת החזרה של אביה ולשלומו מדגישה את חשיבותו של האב בחייה של יסמין. הקשר עם האב אינו מתמצה רק בדאגה ופינוק, ובהמשך, ניתן לראות שהאב הוא זה שמבין את יסמין, והיא מנהלת אתו "שיחות נפש" אודות אהבה שהייתה בחייה. יסמין מתארת שני קשרי ידידות-אהבה (אפלטוניות), ומבין ההורים האב

הוא שמבין ונותן לגיטימציה לרגשותיה. נוסף על התמיכה וההבנה שמקבלת יסמין מאביה, האב הוא זה המאשר את התנהגותה, גם כשזו חורגת מההתנהגות המסורתית ואף נחשבת למסכנת את כבוד המשפחה (נושא מהווה ויש בכך חיזוק לנאמר בסעיף הקודם): באוניברסיטה התיידדה יסמין עם בחור מוסלמי, שהיה "ידיד נפש", והרגישה שאף על פי שהקשר היה אפלטוני בלבד, הוא הדאיג את אמה. ביום הולדתה היא קיבלה מהידיד מתנה, וחזרה הביתה מאושרת והמתנה בידה. אמה, שישבה עם נשים מהכפר, התעניינה במתנה. מכיוון שיסמין לא רצתה לדבר לפני הנשים, הן סיכמו שישוחחו מאוחר יותר:

"היא (אימא) לא דיברה כל היום. אבל למחרת בבוקר, אני מתלבשת והולכת לאוניברסיטה, ואז היא אומרת: "חכיי". היא הזמינה את אבא, והיא אמרה: "היא לא הולכת לאוניברסיטה, עד שהיא אומרת לי ממי היא קיבלה את המתנה". והיא אומרת: "אני בטוחה שזה מההוא". אז אני אמרתי לה: "נכון, נכון". ואז היא אמרה: "עכשיו אני רוצה להבין מה זה הקשר". ואני, ניסיתי הרבה להגיד להם: "זה רק בראש שלכם. אין כלום. זה ידיד". ו... אני אתם הייתי מאוד... אה... לא, לא קלה. זאת אומרת, אני, אני ידעתי, אני חושבת שזה גם חלק מהמלחמה הזו בדרך. צריך לצאת למלחמה לא בנעימות. ו... צעקתי, השתוללתי: "זה רק בראש שלכם, זה לא קיים. זה לא נמצא, וזה לא... וזה סתם ידיד, וזו ידידות". והיא אמרה: "אין ידידות בין גבר ואישה". ואני אמרתי: "זה בראש אולי שלכם וזו הפרימיטיביות שלכם. אז אבא אומר - או.קי. אז עכשיו הידידות לגיטימית, ואנחנו פרימיטיביים, ועוד כמה זמן את תגידי - אני אוהבת אותך, ואני רוצה להתחתן, ואנחנו פרימיטיביים כי אנחנו לא⁸. (... טוב, אז זה המשיך והמשיך, אז אמא אומרת: אז שאת מחזירה לו את המתנה, ומנתקת את הקשר, או שאין אוניברסיטה. אין לימודים. אם זה מה שייצא לך מהלימודים, הפקרות! אובדן ערכים! אז אין לימודים! ותחליטי. אמרתי להם - בסדר, אני לא אלך ללמוד. ופשוט התחלתי להוריד בגדים, בסדר,

8 אסור להינשא עם בן/בת שאינם מבני העדה. היום חיים כ-400 גברים דרוזים הנשואים ללא דרוזיות, הם מוחרמים על ידי העדה. נשים, שנישאו לגבר שאינו דרוזי, נרצחו.

אין בעיה. וממש התכוונתי לזה. היה לי קשר כזה, וגם מתוך עמדה ערכית. אין להם זכות להגיד לי עם מי להתיידד. זאת אומרת, ואני אמרתי להם את הדברים. אני בוחרת את הידידים שלי. יש לי שיקולים משלי. זה טוב לי. אז אני לא יודעת איך זה קרה, ויש לי אבא כזה, (ברכות) מותק של אבא. הוא ראה שבעצם, אני התחלתי להוריד בגדים וזהו, אז הוא.. אני חושבת, אני לא דיברתי אחר כך אתו. אני חושבת שהוא קלט באמת שאנחנו מדברים בשתי שפות, ושהשפה שלי לגיטימית. זאת אומרת ככה אני, אני עכשיו.. אז הוא אומר לי: את יודעת מה? תתלבשי, אני אקח אותך לאוניברסיטה. והסיפור נגמר". (יסמין)

נחישותה של יסמין כשהיא עומדת על עקרונותיה ודעותיה למול הוריה מובלטת בסיפור, וכך גם אופיו של האב. הוא אינו משתמש בסמכותו או נוהג כאוטוקרט בקונפליקט עם בתו. הוא מבין אותה ומאפשר לה להתפתח באופן אוטונומי על פי אישיותה ולנהוג על פי תחושותיה, גם כשאלה נוגדות את הנורמות המסורתיות.

הקשר עם האב הוסיף ממד נוסף לתקופת הילדות. הבנות זכו לתשומת לב, לתחושת ייחודיות ולאישור (confirmation). הם מפנקים את בנותיהן ודואגים להן, מקשיבים להן ומבינים אותן, וגם מאפשרים לבנותיהן (בהמשך לסעיף הקודם) התנהגויות שאינן על פי הנורמות המגדריות. יש טעם לבחון במחקרים נוספים את הקשר בין הפרת התפקידים המגדריים אצל הגבר עצמו ובין התמיכה שלו בהפרת תפקידים מגדריים של נשים.

3. סיכום ודין

האבות תוארו כדמות מרכזית בסיפורי הילדות וההתבגרות. המרואיינות תיארו אבות מפנקים, תומכים, מעודדים לעצמאות ומאפשרים התנהגויות שאינן תואמות את הנורמות המגדריות. הן לא חשו שאבותיהן העדיפו בנים, ולא חוו דחייה ואכזבה מהיותן בנות.

הקשר המיוחד של המרואיינות עם אבותיהן נראה לכאורה שונה מקשרים טיפוסיים של מתבגרות עם אבותיהן. המחקרים הרבים בנושא מצביעים

על העדר קשר משמעותי בין אבות לבנותיהן, על ריחוק, מיעוט בתקשורת או העדר קשר (Almeida & Galambos, 1991; 1988; Holsley & Montemayor, 1997; Youniss & Smollar, 1985). במחקרים אלה האבות נתפסו כלא נגישים לבנותיהן גם כשהיו בבית. נוסף על כך, תחושות קרבה מסוימות שהתקיימו בין הבת לאב בילדותה פחתו עם התבגרותה (De Luccie & Mary, 1995). עם זאת, העושר הביבולוגרפי של המאמרים התמקד כמעט כולו בפלח מהמעמד הבינוני-גבוה של אוכלוסייה לבנה (Holsley & Montemayor, 1997). מחקר שנערך בקבוצות מיעוט אתני ובחן יחסי אבות ומתבגרות מצא קשרים אינסטרומנטליים ושיחות הנוגעות בעיקר לספורט ולבית הספר (Naoibe & Gillman, 2000). מחקרים אחרים שבחנו מיעוטים אתניים מסורתיים התמקדו בחיי משפחה ובאמונות של הורים בלא הבחנה בין אבות לאימהות (Chao, 1994; Steinberg, Mounts, Lamborn & Dornbusch, 1991; Wilson, 1979; Zimmerman, Salem, & Maton, 1995; Zaya & Solari, 1994).

מיעוט המחקרים בנושא הקשר בין אבות לבנות בקרב מיעוטים או באוכלוסיות מסורתיות-פטריארכליות אינו מספק תמונה מלאה וממצאים מקיפים שניתן יהיה להציב למולם את ממצאי עבודה זו.

אפשר לציין, עם זאת, שממצאי מחקר זה שונים מאלה שהתקבלו במחקרים שבחנו קשרי אבות ובנות בקרב אוכלוסיות אחרות:

ניתן לטעון כי הקשר המיוחד בין אבות לבנות כפי שנמצא במחקר זה, קשר הנבדל מקשרי אבות-בנות שתוארו במחקרים שצוטטו לעיל, נובע מכמה גורמים המבחינים בין המחקרים:

כפי שנאמר, המוצא האתני, התרבות ומבנה המשפחה שונים במחקר זה מאלה שבמחקרים שצוטטו. הבדל נוסף הוא שממצאי עבודה זו התקבלו מראיונות עם נשים שתיארו את האב במבט רטרוספקטיבי, בלי שנשאלו בנושא, שלא כמו רוב המחקרים שבהם נשאלו מתבגרות על הקשר עם אביהן בהווה. ניתן גם לייחס את ההבדלים לסוגים השונים של המחקר (מחקר נרטיבי איכותני לעומת מחקרים כמותיים).

עם זאת ברצוני להתמקד בהיבט אחד שמאפיין את אוכלוסיית מחקר זו ויכול להאיר על הקשר המיוחד כפי שהתקבל במחקר זה: המרואיינות

שהשתתפו במחקר זה ייחודיות בכך שהן נשים שהתאפשר להן לפרוץ דרך ולחרוג ממערך התפקידים המגדריים. הממצאים אודות האב עלו באופן בלתי צפוי, מתוך חומר המחקר שעסק בנשים בתהליכי שינוי. כלומר, קשרים ייחודיים אלה בין האב לבת אפיינו משפחות שבהן בנות פנו להשכלה גבוהה למרות היותה בלתי מקובלת בחברתן. אפשר לשער שאפיונים ייחודיים של האב הפטריארכלי וקיומו של קשר מיוחד עם הבת הם אלה שאפשרו את הסטייה מהנורמות הנשיות המקובלות. ייחודיותה של אוכלוסיית המחקר, על כן, אינה מאפשרת להסיק מהקשרים המיוחדים בין אבות לבנות שנמצאו במחקר זה על קשרים במשפחות אחרות בעדה הדרוזית, ויש לבחון את הנושא במחקרים נוספים.

ממצא התומך בהנחה שייחודיותן של המרואיינות היא שהשפיעה על הממצאים הוא מחקרם של הנינג וגירדים (Henning & Jardim, 1977). המחקר נערך בשנות השבעים ובחן, בדומה למחקר זה, את סיפור חייהן של נשים, שפנו מתפקידיהן המסורתיים לתפקידי ניהול בכירים, תפקידים שנחשבו בתקופתן "גבריים". בסיפוריהן עלה דפוס יחסים בין אבות לבנות הדומה לממצאים בעבודה זו; המרואיינות במחקרם של הנינג וגירדים תיארו קשר מיוחד עם האב, שנתן להן תחושה של היותן מיוחדות, וציינו שקיבלו ממנו תמיכה ועידוד להתנהגויות שאינן תואמות נורמות מגדריות. חיזוק נוסף לטענה זו עולה מקורות חייהן של הפמיניסטיות הראשונות, דוגמת אמלין פנקהרסט, ג'וזפין בטלר וברברה לי סמית בודיצ'ון (Emmeline Pankhurst, J. Buttler, Barbra Leigh Smith Bodichon). מקומו של האב בחייהן, יחסו השוויוני כלפי הבת והשפעתו על קידומה החברתי⁹ ניכרים בקורות החיים, בעוד האם לרוב אינה מוזכרת.

9 נטען כי אביה של אמלין פנקהרסט (Emmeline Pankhurst), מנהיגת הסופרגייסטיות המיליטנטיות באנגליה משנת 1903 ועד למלחמת העולם הראשונה - תואר כאיש שהשפיע על חינוכה: "היא נולדה וגדלה במנצ'סטר. אביה היה רדיקל, והאגדה על דרך חינוכה מספרת שמגיל שש נהגה אמלין להקריא לו את עיתוני הבוקר בזמן שאכל את ארוחתו. בגיל שלוש עשרה שלח אותה אביה להמשך חינוכה לפנימייה בפר"ז (נרז'ן, 2000, עמ' 137). האם אינה מוזכרת. תיאור חייה של ג'וזפין בטלר: "בזכות אביה, שהיה מומחה לחקלאות בקנה מידה בינלאומי... זכתה ג'וזפין הקטנה להכיר מקרוב אנשים שבאו מארצות רחוקות" (שם, עמוד 121). בסיפור חייה של ברברה לי סמית בודיצ'ון (Barbra Leigh Smith Bodichon, 1891-1827), האחראית להתארגנות

לסיכום, ממצאי מחקר זה חריגים, יחסית, לממצאי מחקרים שבוחנים יחסי אבות ובנות, למעט מחקרים של הנינג וג'רדיס (Henning & Jardim, 1977), שבחן גם הוא סיפורי חיים של נשים שפרצו בחייהן נורמות נשיות שנקבעו להן. בחברה בעלת נורמות מסורתיות (כמו החברה המערבית לפני שנות השבעים של המאה העשרים), ועל אחת כמה וכמה בחברה פטריארכלית מסורתית, שקיימת בה שליטה גברית מלאה על מעשיה של האישה ועל חייה, נראה שקשר חם ותמיכה של האב חיוניים כדי שיתאפשר שינוי.

הנשים הראשונה באנגליה (1827-1891) נרשם "יחד עם אחיה ואחיותיה קבלה ברברה לי חינוך שווייצי וליברלי... ועם סיום לימודיה העניק לה אביה הכנסה שנתית בסך 300 ליש"טי" (שם, עמוד 118). בתיאורים אלה של הפמיניסטיות הראשונות, שגדלו בחברה שמרב הכוח והסמכות בה היו בידי הגברים, ניכר מקומו של האב וחוסר אזכורה של האם.

ביבליוגרפיה

- אל חאגי, מי (1998), "שינויים במירקם", **פוליטיקה**, 21, עמ' 14-16.
- חסן, מי (1999), "הפוליטיקה של הכבוד: הפטריארכיה, המדינה ורצח נשים בשם כבוד המשפחה", בתוך: ד' יזרעאלי וא' פרידמן (עורכות), **מין מגדר ופוליטיקה**, תל אביב: הוצאת הקיבוץ המאוחד, עמ' 267-305.
- Almeida, D. & Galambos, N. (1991), "Examining Father Involvement and the Quality of Father Adolescent Relations", *Journal of Research on Adolescence*, 1, pp. 155-172.
- Barkat, H. (1985), "The Arab Family and Challenge of Social Transformation", In: E. W. Fernea (Ed.), *Women and the Family in the Middle East*, Texas: Austin University Press, pp. 27-48.
- Chao, R. K. (1994), "Beyond Parental Control and Authoritarian Parenting Style: Understanding Chinese Parenting Through the Cultural Notion of Training", *Child Development*, 65, pp. 1111-1119.
- De Luccie, E. & Mary, F. (1995), "Mothers as Gatekeepers: A Model of Maternal Mediators of Father Involvement", *The Journal of Genetic Psychology*, New York: Heldref Publishing.
- Haj-yahia, M. M. (1998), "Beliefs About Wife Beating Among Palestinian Women, the Influence of Their Patriarchal Ideology", *Violence Against Women*, Oct., pp. 533-558.
- Henning, M. & Jardim, A. (1977), *The Managerial Woman*, New York: Pocket Books.
- Holsley, C. & Montemayor, R. (1997), "Fathers and Adolescents", In: M. Lamb (Ed.), *The Role of the Father in Child Development*, New York: Wiley, pp. 23-45.
- Mar'i, M. M. & Mar'i, K. S. (1985), "The Role of Women as Change Agents in Arab Society in Israel", In: M. P. Safir, M. T. Mednic, D. N. Israeli, & J. Bernard (Eds.), *Women's Worlds: From the New Scholarship*, New York: Praeger, pp. 251-259.

- Mernissi, F. (1992), *Islam and Democracy. Fear of the Modern World*, Paris: Albin Michel.
- Naoibe, W. & Gillman, D. A. (2000), "Early Adolescent Girls' Perceptions of their Relationships with their Fathers: A Qualitative Investigation", *The Journal of Early Adolescence*, 20 (3), pp. 309-333.
- Nashef, Y. (1992), *The Psychological Impact of the Intifada on Palestinian Children Living in Refugee Camps in the West Bank, as Reflected in their Dreams, Drawings and Behavior*, Frankfurt am Main: P. Lang.
- Sharabi, H. (1987), *The Neopatriarchy*, New York: Oxford University Press.
- Steinberg, L., Mounts, N. S., Lamborn, S. D., & Dornbusch, S. M. (1991), "Authoritative Parenting and Adolescent Adjustment across Varied Ecological Niches", *Journal of Research on Adolescence*, 1, pp. 19-36.
- Wilson, S. (1979), "Explorations of the Usefulness of Case Study Evaluations", *Evaluation Quarterly*, 3, pp. 446-459.
- Youniss, J. & Smollar, J. (1985), *Adolescent Relations with Mothers, Fathers, and Friends*, Chicago: University of Chicago Press.
- Zaya, L. & Solari, F. (1994), "Early Childhood Socialization in Hispanic Families: Context, Culture, and Practice Implications", *Professional Psychology: Research and Practice*, 25, pp. 200-206.
- Zimmerman, M., Salem, D., & Maton, K. (1995), "Family Structure and Psychological Correlates Among Urban African American Adolescent Males", *Child Development*, 66, pp. 1598-1613.